

ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.65

Ю. О. Заїка*,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного і трудового права
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ПРИНЦИПИ СПАДКОВОГО ПРАВА ЯК ОСНОВА ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ СПАДКУВАННЯ

У статті розглядаються питання побудови системи принципів спадкового права, особливості їх реалізації та напрями розвитку спадкового законодавства.

Ключові слова: принципи спадкового права, ознаки принципів спадкового права, система принципів спадкового права, здійснення принципів спадкового права.

В статье рассматриваются вопросы построения системы принципов наследственного права, особенности их реализации и направления развития наследственного законодательства.

Ключевые слова: принципы наследственного права, признаки принципов наследственного права, система принципов наследственного права, осуществление принципов наследственного права.

The article is devoted to the formation of system of principles of the ukrainian inheritance law. The notion of principles of inheritance law and its distinctive features are defined. The signs to which the principle of inheritance law should be compliant are analyzed. Author proposes the concept of the principles of inheritance law and states its essence, peculiarities and the order of implementation.

The system of principles of inheritance law includes the principle of free will, which consists in the right to make a will at any time, and in the right of the heir to accept or renounce the inheritance; universality of hereditary succession because heirs are obliged to take all assets and liabilities of the inheritance and the receiving of only a part of the inheritance is excluded; the principle of family-blood nature of inheritance, since in determining the range of heirs, the legislator takes into account both blood relationship and the existence of family relations; the principle of priority of inheritance in case of legal succession; the principle of equality of hereditary shares when inherited by law; the principle of state protection of the interests of disabled relatives and spouses.

* Zaika Y.O., Doctor of Law, Professor of the Civil and Labour Law Department in Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

THE PRINCIPLES OF HEREDITARY LAW AS THE BASIS OF LEGAL POLICY IN THE SPHERE OF INHERITANCE

The author suggests distinguishing the principles of hereditary law from functional provisions that do not play an independent role, but only contribute to the implementation of the principles. These include such provisions as the secret of the will; protection of inheritance; reimbursement of expenses to persons; who looked after the testator, etc. The proposals on improving improve the inheritance legislation, which relate to empowering the devisor during life apply to the court to deprive the inheritance of heirs who are entitled to the obligatory part of the inheritance.

Key words: *principles of inheritance law, signs of the principles of inheritance law, the system of principles of inheritance law, the implementation of the principles of inheritance law.*

Постановка проблеми. Можливість визначити долю майна після смерті і передати його правонаступникам — одна із важливих гарантій стабільності економічних відносин у суспільстві. Спадкове право як і будь яка галузь права побудоване на певних засадах правового регулювання суспільних відносин, які виникають у цій сфері людської життєдіяльності. Сучасна ідеологія спадкового права базується на ідеології якісно нової формації, що зумовлює потребу перегляду окремих сталих положень і у доктрині спадкового права, і у законодавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо поняття та класифікації принципів спадкового права у свій час досліджувалися такими авторитетними цивілістами як Б. С. Антімонов, К. О. Граве, М. В. Гордон, В. К. Дроніков, В. І. Серебровський, П. С. Нікітюк, праці яких не втратили актуальності і сьогодні завдяки їх високому науковому рівню [1, с. 23]. Своє бачення системи принципів спадкового права пропонували вітчизняні вчені Є. О. Мічурін, З. В. Ромовська, С. Я. Фурса, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, С. І. Шимон, Р. Б. Шишка, О. Є. Кухарев, Н. М. Оксанюк, О. П. Печений, Є. О. Рябоконт, Є. І. Фурса та ін. Проте різноманітність думок фахівців щодо поняття системи та змісту принципів спадкового права створює певні труднощі у формуванні правової доктрини та правозастосовчої практики.

Постановка завдання. Метою нашої наукової розвідки є аналіз та визначення поняття і критеріїв побудови конгломерату принципів такої підгалузі цивільного права, як спадкове право та особливості їх втілення у законодавство на сучасному етапі розвитку суспільства.

Основні результати дослідження. До фундаментальних, базових правових категорій спадкового права відносяться і принципи права, які повинні відображати найхарактерніші його

властивості. В принципах права знаходить своє вираження ідеологія суспільства. Для обґрунтування концепції принципів спадкового права надзвичайно важливо з'ясувати їх природу, сутність, органічний взаємозв'язок та прояв.

Відносини, які регулюються спадковим правом, є занадто об'ємними як для окремого класичного цивілістичного інституту, структура спадкових правовідносин є надзвичайно широкою як за обсягом, так і за змістом, спадковому праву притаманний своєрідний предмет регулювання, яким є відносини посмертного правонаступництва у майні померлого [2, с. 7], що і зумовлює об'єктивну необхідність існування спеціальних принципів.

Під принципами спадкового права традиційно розуміють закріплені у правових нормах найважливіші положення, які відображають сутність та особливості регулювання спадкових правовідносин, регламентують поведінку їх учасників. Незважаючи на те, що принципи спадкового права ґрунтуються на загальноцивілістичних принципах і впливають із них, вони, водночас, мають внутрішньогалузевий характер, а їх існування зумовлене специфічним характером суспільних відносин, які вони регулюють.

Вперше змістовно систему принципів спадкового права запропонував О. М. Немков, який навів шість, на його думку, основних принципів:

1) використання спадкового майна для забезпечення непрацездатних родичів і подружжя померлого; 2) визнання права спадкування за законом на предмети домашньої обстановки та вжитку за спадкоємцями, які мали господарсько-трудоий зв'язок з цим майном; 3) визнання права на спадкування за законом за найближчими спадкодавцями особами; 4) принцип свободи заповіту; 5) принцип повної рівності подружжя; 6) принцип рівності спадкових часток при спадкуванні за законом [3, с. 109–115]. П. С. Нікітюк вважає, що з наведених принципів такими, що стосуються спадкового права, можна рахувати лише положення щодо визнання права на спадкування за найближчими до спадкодавця особами [4, с. 109–115].

Серед сучасних цивілістів також відсутня єдність з питання щодо кількості і найменування принципів спадкового права. Деякі фахівці безмежно розширюють їх кількість, інші не визнають традиційних. Так, запропонована концепція принципів спадкового права С. П. Гришаєвим базується на співвідношенні двох основних принципів: свободи спадкування та охорони інтересів

сім'ї і так званих обов'язкових спадкоємців [5, с. 7]. Х. З. Піцк включає в систему принципів і принцип розумності і справедливості [6, с. 164]. Проте значення підгалузевих принципів полягає в тому, що вони повинні доповнювати галузеві, виражати особливості підгалузевих правовідносин, а не дублювати загальні засади правового регулювання.

Тому принципи спадкового права не можуть не виступати як похідні від загальних принципів цивільного права. Так, принцип справедливості, добросовісності і розумності у спадковому праві реалізований у встановленому законодавством колі спадкоємців за законом, можливості зміни черговості при спадкуванні за законом; визначення кола осіб, які усуваються від спадкування та ін. Відповідно, відсутні підстави розглядати його як самостійний підгалузевий принцип [7, с. 17].

С. Я. Фурса і Є. І. Фурса окрім загальноновизнаних засад, до принципів спадкового права відносять: принцип свободи вибору спадкоємців, які закликаються до спадщини; принцип охорони основ правопорядку і моралі, інтересів спадкодавця, спадкоємців, інших фізичних та юридичних осіб щодо спадкування; принцип охорони спадщини від будь-яких протиправних чи аморальних посягань [8, с. 24]. Окремі науковці пропонують виокремити як базові принципи спадкового права — принципи свободи заповіту і охорони інтересів обов'язкових спадкоємців [9, с. 2]. Ця думка була б слушною, якщо б мова йшла виключно про спадкування за заповітом. Проте історично склалося, що незважаючи на всі сучасні прагнення законодавця надати домінуюче значення спадкування за заповітом, в Україні найпоширенішим видом спадкування є спадкування за законом, що виключає ігнорування такого принципу — як кровно-родинність черговості спадкування.

У систему принципів спадкового права зараховують і інші положення — визнання прав спадкування за законом предметів домашньої обстановки за належними спадкоємцями; охорони самої спадщини від будь-яких протиправних посягань [10, с. 31].

Не можна не погодитися із Ю. К. Толстим, що не потрібно ставати на шлях «вимучування» принципів, ставити своїм завданням «нашкребти» їх певний набір за будь-яку ціну [11, с. 34]. Сумнівною є пропозиція розглядати як самостійний принцип — «пріоритет спадкування за заповітом або іншими заповідальними розпорядженнями перед законом» [12, с. 3], оскільки «пріоритет заповіту» обмежується правами обов'язкових спадкоємців, а спа-

дкування за заповітом не виключає і спадкування за законом, якщо заповітом охоплена не вся спадщина, спадкоємець за заповітом відмовився від спадкування, не прийняв спадщини, усунутий від спадкування за заповітом як негідний. Нарешті спадкоємець за заповітом може відмовитися від отримання спадщини за заповітом, залишаючись спадкоємцем за законом. Особа може взагалі не скористатися своїм правом на складання заповіту і тоді спадкування буде відбуватися за законом. Наявність стількох «якщо» зводить нанівець саме розуміння поняття «принцип».

Необхідно критично поставилися до спроб розширити систему принципів спадкового права і розглядати як принципи спадкування такі положення як: «підставою відкриття спадщини є смерть особи»; «час відкриття спадщини настає із смертю спадкодавця»; місце відкриття спадщини відповідає місцю проживання спадкодавця або місцю знаходження його майна»; спадкове майно містить в собі як майнові права, так і обов'язки, якими спадкодавець володів на момент смерті». Важко погодитися із пропозицією включити до числа принципів принципи охорони основ правопорядку і моралі, інтересів спадкодавця, спадкоємців, інших фізичних та юридичних осіб. Принцип охорони основ правопорядку і моралі доцільно розглядати як загальноправовий принцип, на засадах якого здійснюється регулювання правових відносин у будь-якій галузі права. Пропозиція розглядати матеріально-забезпечувальне призначення спадкування як принцип, безумовно мала б рацію, якби законодавець відносив утриманців до числа необхідних спадкоємців. За чинним законодавством утриманці — спадкоємці п'ятої черги, тобто, по суті, позбавлені спадщини. При визначенні черговості закликання до спадкування факт перебування на утриманні спадкодавця практично правового значення не має. Тому таке положення навряд чи можна розглядати як одну із загальних засад, на якій побудоване спадкування.

Принципи національного спадкового права, як підгалузі цивільного права, повинні містити певні специфічні ознаки, а саме: — відповідати існуючій суспільно-політичній формації, рівню економічного розвитку суспільства, національним та історичним традиціям і менталітету в цілому; — знайти своє закріплення у правових приписах, в реальних і конкретних правових нормах, зміст яких би виключав оціночні поняття; — мати певну стабільність, постійність і визначати фактичний стан і перспективи розвитку спадкового права; — містити в собі чіткі ідеї, в яких підсу-

мовуються головні теоретичні положення спадкового права і важливі вказівки для органів нотаріату та судочинства; — знаходити своє вираження в будь-якому спадковому правовідношенні (із врахуванням його специфіки).

Система принципів спадкового права являє собою сукупність наступних загальних засад, на яких здійснюється спадкування:

1) *свобода волевиявлення заповідача і спадкоємців*. Свобода заповіту полягає у праві заповідача визначити правонаступника всього майна чи певної частки, в будь який час змінити чи скасувати заповіт або не складати його взагалі. Спосіб вираження останньої волі може бути втілений у заповіті, спільному заповіті чи, певною мірою, у спадковому договорі. Отримання спадщини може бути обумовлено певними умовами.

Принцип свободи волевиявлення спадкодавця дістав своє закріплення у статтях 1234–1237, 1240, 1242–1244, 1246, 1254, 1302, 1308 ЦК України (далі –ЦК). Спадкоємцю, у свою чергу, надано право прийняти спадщину або відмовитися від неї. Принцип свободи заповіту має і певне ідеологічне забарвлення: громадянин повинен бути впевнений, що набутим за життя майном він може розпорядитися на свій розсуд без втручання держави, і це не може не сприяти нормальному функціонуванню цивільного обороту і відповідати закономірностям економічного розвитку.

Заповідачу необхідно надати способи захисту його суб'єктивного права на розпорядження власністю після смерті. Тому, на нашу думку, свобода заповіту за певних умов повинна передбачати і можливість позбавлення спадкоємця в судовому порядку права на обов'язкову частку ще за життя заповідача [13, с. 116–117];

2) *універсальність спадкового правонаступництва*. Сутність цього принципу полягає в тому, що акт прийняття спадщини поширюється на всю спадщину, де б вона не була і в чому б не полягала, складалася б винятково з прав, чи виключно з обов'язків. У статтях 1218–1219 ЦК законодавець визначає склад спадщини. Спадкоємці набувають усіх прав та обов'язків, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Спадщина не приймається частками. Винятком з цього правила є можливість спадкоємця відмовитися від обов'язків правонаступника за договором довічного утримання (ст. 757 ЦК). Виключенням із цього принципу пропонується вважати і обмеження майнової відповідальності спадкоємців за

зобов'язаннями спадкодавця межами вартості отриманого у спадщину майна [14, с. 127];

3) *принцип сімейно-родинного характеру спадкування*. Коло спадкоємців за законом визначає законодавець, залежно від ступеня родинності та сімейних відносин. Підставами закликання до спадкування за законом є: споріднення; сімейні стосунки; шлюб; відносини усиновлення. У черговості спадкування за законом закладена і певна несправедливість. Так фактичне подружжя, незважаючи на поширеність цього явища, може набути спадщину за законом лише в порядку п'ятої черги спадкоємців. Проте цю несправедливість заповідач може усунути шляхом складення заповіту;

4) *принцип послідовності закликання до спадщини при спадкуванні за законом*. Право розподілити спадщину надається спадкодавцю; якщо ж він не забажав або не зміг скористатися своїм правом, то коло спадкоємців і послідовність закликання черг до спадщини визначає законодавець, причому спадкоємці наступної черги, за загальним правилом, можуть набути спадщину лише за умови відсутності спадкоємців попередньої черги. Це положення закріплено у ст. 1258 ЦК. Із цього загального правила виняток може зробити лише суд у випадку, що передбачений ч. 2 ст. 1259 ЦК, змінивши черговість і керуючись принципом справедливості [15];

5) *принцип рівності спадкових часток при спадкуванні за законом*, який полягає у тому, що спадкоємці однієї черги спадкують у рівних частках. Це положення дістало відображення у ст. 1267 ЦК, в якій закріплене правило, що частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. Виняток є спадкування за правом представлення;

6) *державно правовий захист інтересів непрацездатних близьких родичів та непрацездатного подружжя заповідача*. Держава ніколи не погодиться з тим, щоб за наявності спадкового майна заповідача, тягар утримання осіб, яких спадкодавець матеріально забезпечував чи повинен був забезпечувати за своє життя, покладався на державу. Форма вираження цього підгалузевого принципу знайшла відображення у ст. 1241 ЦК первинна редакція якої містила певні неточності, тому частина перша статті, яка містить перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку спадщини, була доповнена словом «малолітні» (діти), що виключило неоднозначність її тлумачення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Наведені засади спадкового права є принципами приватного права, але це не

виключає наявності публічних інтересів у спадкових правовідносинах. Зміст кожного принципу, як і система принципів в цілому, не є незмінним. Прикладом такої динаміки є зміни, які відбулися відносно кола спадкоємців за законом, розміру їх часток, правового статусу обов'язкових спадкоємців, членства в сім'ї, розширення можливостей скласти заповіт та ін. Принципи підгалузей права застосовують у разі, якщо виникає прогалина у чинному цивільному законодавстві, що зумовлює потребу застосування аналогії права. Суд не може відмовити позивачеві у захисті порушеного права, посилаючись на відсутність конкретної норми, яка дала б змогу розглянути справу по суті. Від принципів спадкового права, як підгалузії цивільного законодавства, слід вирізняти його, так звані, функціональні положення, які не відіграють самостійної ролі, а лише сприяють належній реалізації спадкових принципів. До них слід віднести: *таємницю заповіту, охорону спадкового майна, відшкодування витрат особам, які здійснювали догляд за спадкодавцем чи зазнали витрат у зв'язку з його похованням* тощо.

Список використаних джерел:

1. *Заїка Ю.О.* Спадкове право в Україні : становлення і розвиток : монографія / Ю.О.Заїка. — 2 вид. — К., 2007. — 288 с.
2. *Заїка Ю.О., Рябоконь Є.О.* Спадкове право : Навч. посібн. / Ю.О.Заїка / За ред. О.В.Дзери. — К., 2009. — 352 с.
3. *Немков А.М.* Основные принципы советского наследственного права / А.М.Немков // Учен. записки Пермского гос. ун-та им. А.М. Горького. Юрид. науки. — 1965. — Т. 129. — С. 109–115.
4. *Никитюк А.С.* Наследственное право и наследственный процесс: Монография / А.С.Никитюк. — Кишинев, 1973. — 258 с.
5. *Гришаев С.П.* Наследственное право.: Учеб. — практ. пособ. /С.П. Гришаев. — М., 2014. — 218 с.
6. *Піцик Х. З.* Права та обов'язки спадкоємця і спадкодавця при спадкуванні за законом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Х.З. Піцик. — Івано-Франківськ, 2012. — 214 с.
7. Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження): Монографія / Ю.О.Заїка, Н.Б.Солтис, В.В. Проценко, Є. О. Рябоконь; Відп. ред. В.В.Луць. — К., 2015. — 248 с.
8. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: Наук. — практ. посіб. / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко та ін.; За заг. ред. С.Я. Фурси. — К.: Видавець Фурса С.Я., 2007. — 1216 с.
9. *Смольков Н.С.* Принципы наследственного прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н.С. Смольков. Волгоград, 2007. — 22 с.

10. Актуальні проблеми спадкового права : Навч. посіб. / Ю.О. Заїка, О. О. Лов'як, В.Г. Бобко, Н.В. Демиденко та ін. / За заг. ред. Ю.О. Заїки, О. О. Лов'яка. — К., 2014. — 336 с.

11. Толстой Ю.К. Наследственное право : Учеб пособ. / Ю.К. Толстой. — М., 1999. — 224 с.

12. Оксанюк Н.М. Класифікація принципів спадкування : автореф. дис. канд. юрид. наук:12.00.03 / Н.М.Оксанюк. — К., 2016. — 17 с.

13. Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко); за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К., 2017. — 389 с.

14. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права : Монография / И.В. Спасибо-Фатеева, О.П. Печеный, В.И. Крат и др.; под ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. — Харьков, 2016. — 608 с.

15. Заїка Ю.О. Реалізація принципу справедливості при зміні черговості при спадкуванні за законом / Ю.О. Заїка // Юридична наука. — 2011. — № 2. — С. 37–44.

References:

1. Zaika Y.O. (2007). Hereditary Law in Ukraine: Formation and Development. Kyiv (in Ukr.).

2. Zaika Y.O. & E.O.Ryabokon/ ed. O.V.Dzeri (2009). Hereditary right. Kyiv (in Ukr.).

3. Nemkov A.M. (1965). The basic principles of Soviet inheritance law // *Uchen. notes of the Perm State. Un-them them. AM Gorky Jurid science*, 129, 109–115. (in Rus.).

4. Nikityuk A.S. (1973). Inheritance law and hereditary process. Chisinau. (in Rus.).

5. Grishaev, S.P. (2014). Inheritance law. Moscow (in Rus.).

6. Pizik H. Z. (2012). Rights and duties of the successor and testator in inheritance by law. Ivano-Frankivsk. Kyiv (in Ukr.).

7. Contemporary trends in the development of the hereditary law (comparative legal study) /Y.O.Zaika, N. B.Soltis, V.V.Protsenko, E.O. Ribabokon; rep. Ed. V.V. Luts. (2015). Kyiv (in Ukr.).

8. Inherited right: Notary. Advocacy Court / S.Y. Fursa, E.I. Fursa O.M. Klymenko S.Ya. Rabovska, L.O. Karma and others; to the community of Ed. S.Ya. Fursi. (2007). Kyiv (in Ukr.).

9. Smolkov N.S. (2007). Principles of hereditary rights. Volgograd. (in Rus.).

10. Zaika, Y.O., Lovyak, O.O., Bobko, V.H., Demydenko, N.V. (2014). Actual problems of inheritance law. Kyiv (in Ukr.).

11. Tolstoy Y.K. Hereditary right (1999). Moscow (in Rus.).

12. Oksanyuk N.M. (2016). Classification of inheritance principles // Autoref. Dis. Cand. lawyer sciences. Kyiv (in Ukr.).

13. Memories of Man, Scientist, Civilist-era (to the 85th birthday of Academician Yaroslavna Shevchenko); per community Ed. R.O. Stefanchuk (2017). Kyiv (in Ukr.).

14. Kharkov Civil School: the face of inheritance law./ I.V. Spasibo-Fateeva, O.P. Pechenyi, V.I. Krat, etc. Ed. I.V.Spasibo-Fateevoy (2016). Kharkiv. (in Rus.).

15. Zaika, Y.O.(2011). Realization of the principles of justice in the change of priority in inheritance by law. *Yuridicheskaya nauka (Legal science)*, 2, 37–44. (in Ukr.).

Стаття надійшла до редакції 24 квітня 2018 р.

УДК 347.2

С. І. Шимон*,
доктор юридичних наук, доцент
завідувач кафедри правового регулювання економіки
ДВН «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА БЕЗДОКУМЕНТАРНІ ЦІННІ ПАПЕРИ З ПОГЛЯДУ СУЧАСНИХ КОНЦЕПЦІЙ ВЛАСНОСТІ

У статті аналізуються проблеми права власності на бездокументарні цінні папери як майнові, але нематеріальні об'єкти цивільних прав. Авторка розглядає цю проблему у світлі концепцій «майнової», «неречової» та «віртуальної» власності і доводить, що бездокументарні цінні папери є фікцією речі, право власності на них є неречовим правом власності і на такі цінні папери поширюється правовий режим речей.

Ключові слова: бездокументарні цінні папери, об'єкти цивільних прав, безтілесні речі, неречове право власності.

В статье анализируются проблемы права собственности на бездокументарные ценные бумаги, являющиеся имущественными, но нематериальными объектами гражданских прав. Автор рассматривает проблему в контексте концепций «имущественной», «нечестной» и «виртуальной» собственности и доказывает, что бездокументарные ценные бумаги выступают фикцией вещи, право собственности на них является нечестным правом собственности и на такие ценные бумаги распространяется правовой режим вещей.

* Shymon S. I., Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Legal Regulation of the Economy Department in Kyiv National Economic University named after Vadym Getman

THE RIGHTS OF PROPERTY ON UNCERTIFICATED SECURITIES PROPERTIES FROM THE VIEW OF MODERN CONCEPTS OF PROPERTY